

Den militære komponent i statsomvæltningen 1660

AF

GUNNER LIND

»I hvor høj Grad det end var den officielle Tale, at samtlige Stænder i 1660 havde overdraget Frederik III Enevoldsmagten, vidste dog enhver, at dette kun højst uegentlig var Sandhed, for saavidt Adelen's Samtykke dertil havde været alt andet end frivilligt«. ¹

Denne sidebemærkning af Edvard Holm i et skrift fra 1879 rummer i en nøddeskal det syn på begivenhederne i oktober 1660, som allerede længe før hans tid var blevet etableret blandt historikere. Holms unge kollega J.A. Fridericia beskrev få år senere som den første enevældens indførelse ud fra en grundig gennemgang af de samtidige kilder.² Her blev arten og indplaceringen af den væbnede trussel i den politiske proces præciseret. Københavns væbnede borgere udgjorde i hans version en del af magtens landskab. Det centrale element var imidlertid kongens hær. Det var den, der truede adelen på plads og skabte den scene, hvor borgerne kunne optræde truende. Fridericia fandt ligefrem en afskrift af militære ordrer om forhøjet beredskab ved »*die sich erhebende Changement d'Etat*«. ³

Fridericias fremstilling af den militære side af statsomvæltningen er stadig den grundigste. Det er den, alle andre henviser til. Senere forskere har på mange måder ændret vort syn på den politiske proces på stændermødet.⁴ Men statsomvæltningen er også for dem en proces

1 Edvard Holm: *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade. Festskrift i Anledning af Universitetets Firehundredaarsfest Juni 1879*, København 1879; nyt oplag 1975, s. 44.

2 J.A. Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse, *Historisk Tidsskrift* 5. rk. 6 (1887); J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV's død til Enevældens Indførelse*, København 1894.

3 Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse, s. 751.

4 C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen i 1660. Kritiske Studier over Kilder og Tradition*, København 1936; Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660*, Odense 1974; Sebastian Olden-Jørgensen: *Den politiske proces på stændermødet*

med to elementer: Dels et politisk forhandlingsforløb, dels en trussel om vold.

For ikke længe siden har Karl-Erik Frandsen imidlertid i en anmeldelse i dette tidsskrift rejst spørgsmålet, om der overhovedet eksisterede et militært pres. Han peger her på svagheden i en argumentation ud fra de kongelige ordrer, som Fridericia citerede.⁵ Efter min vurdering var presset reelt nok, men skal dokumenteres ud fra helt andre kilder. Hvordan vil fremgå af det følgende. At spørgsmålet er blevet rejst, kan desuden give anledning til en første samlet gennemgang af den militære komponent i statsomvæltningen. Der kan nemlig siges mere, end Fridericia i sin tid gjorde, og mere end jeg selv tidligere har gjort i et arbejde, hvor enevældens indførelse var indordnet som detalje i en langvarig proces, hvis vigtigste momenter var sociale, kulturelle og organisatoriske.⁶ Der er en fortælling på mikroplan om militære ordrer og troppeforflytninger; og der er en på makroplan om mekanismerne i et magtskifte under trussel om vold i tidlig nyere tid.

Hærens pres på politikken

Når jeg mener, at den militære indgriben var afgørende for den politiske proces, er det fordi det berettes samstemmende af en række godt placerede iagttagere. Man kan citere den beretning i dagbogsform, der skyldes en af stændermødets deltagere, rådmand Knud Wolf fra Nyborg:

[10. oktober] Otto Krag stood op begynte at tale og sagde, voris forslag og begiering havde de med Hr. Rigens Raad og Rigens Hofmester derom delibereret [...] svartes dertil saaledis, denne vores begiering, kunde de ikke bevilge eller samtykke. [...]

Om Torsdagen d. 11 October blev Kiøbenhavns poorte tillukte. Ingen mand kunde komme ind, hverken til lands eller vands, her gik banghed og Redsel an for somme, dog tvertimod de meeste og fleeste dette verk foraarsagede dennem stor Fryd og

1660, *Historie Jyske Samlinger* ny rk. 20 (1993); Asger Svane-Knudsen: Borgerstanden og arverigeforslaget på stændermødet 1660, i *Stænder og magtstat: De politiske brydninger i 1648 og 1660*, red. Leon Jespersen og Asger Svane-Knudsen, Odense 1989.

5 Karl-Erik Frandsen: Anmeldelse af Thomas Lyngby, Søren Mentz og Sebastian Olden-Jørgensen: Magt og pragt: Enevælde 1660-1848, *Historisk Tidsskrift* 111, nr. 1 (2011), s. 296.

6 Gunner Lind: *Hæren og magten i Danmark, 1614-1662*, Odense 1994.

glæde; Secreteren og andre høye Ministri gik og Reed til Slottet og fra til Rigens Hofmester, Borgerskabet bleve alle tilsagde at være parat, naar Trommen røres, de fik svar af Kongen, de skulle erklære dennem inden 24 timer, Hans Maytt. var meget lystig den dag, som de der vare paa Pladsen Kunde see, dog iblant naar Secretereren Kom op til Hannem, var hand meget forandret, og med vrede gav Secretereren beskeed: de skulde erklære dennem *Ex tempore*. Her vare goode Raad dyyre.

D. 12 dito lood Hans Kongl. Maytt. vores Stender viide, vi skulde faa svar om Effermiddagen [...] Klokken 12 Kom Rigens Raad op paa Slottet og gik igiennem vor gemach ind udj dend forgylte Sal, hvor voris Stænder af Hoff-Marskalk Korbitz bleve indfordrede, Hr. Niels Trolle talte disse Ord, det er bevilget og samtykt, at Hans Kongl. Maytt. hereffter paa Mandlinien skulde være en Arve-Konge [...].⁷

Dette forløb stemmer overens med alle andre bevarede beretninger fra tilstedeværende. Nogle af de mest kortfattede nævner intet om militære tiltag, andre, mere brede, har ting at føje til om episoder under aktionen i København. Netop de, der beretter om de politiske forhandlinger fra deltagerens eller den informerede iagttagers vinkel, integrerer den militære aktion i forløbet. Og de er helt enige om, at det var det konsekvente nej til forslaget om et arverige af 10. oktober, der førte til en lukning af byens porte, volde og havn, udført af soldater og af det bevæbnede borgerskab. Borgerne blev sat i forhøjet beredskab og optrådte mere truende end kongens mænd. Som konsekvens gav rigsråd og adel op den 12. De mange bevarede dokumenter fra den politiske proces rummer naturligvis ingen henvisninger til det ydre pres, men deres kronologi passer uden problemer med beretningerne.⁸

De samtidige dagbøger og breve antyder, hvordan de truende handlinger blev aflæst. Rigsråd Otte Krag noterede om mødet 10. oktober

7 Knud Wolffs dagbog, trykt i N. D. Riegels: *Forsøg til femte Christians Historie som en Indledning til Fierde Friderichs*, København 1792, s. 41, 44, 45.

8 Oluf Parsbergs kortfattede kalender nævner intet, den såkaldt Lercheske dagbog har fyldige detaljer, Hans Rhuman nævner kort portenes lukning. (Chr. Bruun: *Dagbogsoptegnelser fra Rigsdagen 1660*, *Danske Samlinger* 2. rk. 2 (1872), s. 93, 106-111, 118-119.) Intet om militære tiltag nævnes i den korte, anonyme beretning trykt af Ernst Larsen. (Ernst Larsen: *En Beretning fra Stændermødet 1660*, *Historisk Tidsskrift* 9. rk. 3 (1925), s. 390-391.) Herman Meiers dagbog springer fra den 10. til den 13. oktober, mens en anonym dagbog, bevaret på tysk, omtaler portenes og havnens lukning. (Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen i 1660*, s. 136-137.)

mellem rigsråd og stænder: »De andre Stænder trengede paa Suar, Dersom noget andet kom efter, da wilde Kongen være vndschyldt«. ⁹ Det er ikke det eneste sted, hvor truslen om vold direkte trækkes ind i forhandlingerne:

Adelstanden lod sig forlyde, som Ordet gik, det maatte gielde deris Liv eller icke, vilde de icke samtycke den Arve Regiering. Rigens Raad gik imidlertid til og fra Kongen, Hans Maytt. at dissvadere, Men Hand lod sig forlyde, ingenlunde at ville frastaae det, Stænderne Hannem og Hans Huus havde præsenteret: Men vilde icke de andre, saa vilde Hand af dem lade sig declarere først en Arve-Konge, saa vilde Hand siden gaaes med de andre om det andet. ¹⁰

Således noterer en anonym borgerlig deputeret. Den kejserlige gesandt Goës henvendte sig til gejstliges leder, biskop Svane, for at afværge truslen om et voldeligt opgør:

Ich habe Ihne dehortirt â consilijs violentis, undt sonderlich ab effusione sanguinis, Er solle gedencken, dass Er ein Bischoff undt consequenter Pastor ovium seye wie es vor Gott, wede vor der Welt verantwortlich sein wurde, wan duch sein zuthuen ein bluetbad, wie offentlich undt publicè daruon geredt wirdt zu Kopenhagen angerichtet würde. ¹¹

Goës noterer i øvrigt sin forbavselse over at »man« (kongen og hans omgivelser) »gleichsamb mit Vleis in vielen die extrema undt asperiora gesuechet«. ¹²

På den baggrund mener jeg at kunne fastholde min og stort set alle tidligere historikers opfattelse: På det afgørende punkt veg adel og rigsråd kun under trussel om vold, sat i værk af hæren, støttet af Københavns borgere. Ikke et hår blev krummet, men den kollektive arrest inden for Københavns volde var truende nok. Få måneder før havde

9 Bruun: Dagbogsoptegnelser, s. 93.

10 Ibid., s. 110.

11 »Jeg har rådet ham fra voldelige fremgangsmåder, og især fra blodsudgydelse, han skulle tænke på, at han var en biskop og følgelig en hyrde for hjorden, hvordan han for Gud lige som for verden ville være ansvarlig, når der under hans medvirken blev anrettet et blodbad i København, som der åbent og offentligt bliver talt om«. (Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 196.)

12 »lige som med flid opsøger de ekstreme og hårde [fremgangsmåder]«. (ibid.)

man kunnet se et eksempel på, hvad der derpå kunne ske, da soldaterne førte Corfitz Ulfeldt bort til fængsel. Byens lukning afskar oppositionen mod kongen fra enhver tilgang til egne hjælpekilder. Den væbnede borgerstand var en både diffus og konkret trussel inden for den ramme, som hæren satte. Som borgernes historiker, Anders Mathisøn Hiøring, lod trykke i 1661:

[På grund af spændingen] bleff sluttet at Kiøbenhaffns Port maatte tilluckis nogle Dage, oc icke obnis enten for den ene eller den anden uden Anseelse; Da saae de hvorledis de vaare faren, her vaar hver mand *in armis*, oc nu lenge vandt ved at føre Sverdet, saa resolverer Rigens Raad oc Adelen sig at kiende, oc bekiende, Hylde oc svære hans Mayestet, en Arffve-Herre.¹³

Det betyder ikke, at den politiske proces hos stænderne var uden betydning. Processen havde to parallelle forløb, der greb ind i hinanden. Uden de 'ufri' stænders initiativ og støtte havde kongen ikke haft politisk kapital til at ændre rigets forfatning; og uden truslen om vold var adelens modstand ikke blevet brudt.

Aktionen i praksis

Udefra kunne de samtidige deltagere altså se to demonstrative aktioner: København blev lukket, og byens borgerskab sat i beredskab. De militære tiltag kan følges nøjere gennem kongens ordrer til hæren, hvis eksistens har været offentligt kendt siden 1700-tallet.¹⁴ Otte koncepter til disse ordrer er bevaret i Krigskollegiets arkiv.¹⁵ Alle er dateret 11. oktober 1660. De er skrevet af Krigskollegiets sekretær Herman Meier som samtlige andre koncepter i dette arkiv fra disse år.¹⁶ Han havde travlt, kan man se på den flyvende skrift og de mange forkortelser. Der er også en del rettelser, indskud og overstregninger, men de drejer sig om stil, ikke om indholdet.

13 Anders Mathisøn Hiøring: *Leyres Politie, det er: Hvad Skick oc ordning udi Kiøbenhaffn er holden fra den 11. Augusti 1658 der Beleyringen begyntis indtil den 11. Feb. 1661*, København 1661, fol. k8 verso.

14 Riegels bemærker 1792 i en note til Wolfs dagbog: »Der læses hemmelige Ordres, af Kong Friderich selv underskrevne, til alle Generals-Personerne og Oberster, samt Commandanter, at de skulle holde sig færdige, da et indvortes Oprør var at befrygte.« (Riegels: *Forsøg til femte Christians Historie*, s. 44 note.)

15 Rigsarkivet (herefter RA), Krigskollegiet, Koncepter til kgl. Ekspeditioner nr. 352-359, 11. oktober 1660.

16 Jævnfør skriften i den første (udaterede) memorial i RA Krigskollegiet, Indkomne breve 1660, Eberstein, som er underskrevet af Meier.

På bagsiden af syv koncepter står næsten enslydende den sammenfatning, som Fridericia lagde vægt på. »Ordre An [NN] wegen Vigilance bey erhebender changement d’Estat«. I den afskrift, som Fridericia benyttede, var disse ord sat ind som overskrift.¹⁷ Men den slags bagsidetekster er til brug for arkiveringen og kan meget vel være senere. Ordene »changement d’Estat« er lettest at tænke sig formuleret i bagklogskabens lys, tidligst efter arvehyldningen den 18. oktober. Det peger også på en senere formulering, at nummereringen på bagsiden af pakkens koncepter ikke altid følger dateringen. Bagsideteksterne er altså ikke skrevet i samme arbejdsproces som selve koncepterne. Dermed siger disse ord ikke nødvendigvis noget om, hvad man forestillede sig, da ordrene blev givet.

Man må se på brevenes indhold. De syv med bagsidetekster er indholdsmæssigt helt ens, selv om de har nogen stilistisk variation. Som eksempel kan gengives brevet til generalmajor Frederik Ahlefeldt:

Edler, lieber getreuer, Nachdehm einstige estatsverenderung[en] in diesem Unserm Reiche sich ereug[nen], so gesinnen wir hiermit an dich allergnedigst, daß du in Unserer Stadt und Veste Nascau gute wacht halt[en] laßest, und dieselbe nicht allein Unß und Unserer Knigl. Hauße zu gute wider alle entstehende fälle conservirest, sondern bey der auf Unsere Provinc[en] und eyland[en] Mon, Falster und Lalend verhandener milice solche anstalt machest, daß dieselbe alle innerliche unruhe dempfen, eußerliche gewalt wehren, und Unseres haußes interest maineniren können. Und sollstu dieseß Unser befehl in geheimb halt[en], auch demsel[ben] mit gewöhnlicher trew und tapfferkeit gehorsamst nachleb[en]. Daß Versehen wir Unß und bleib[en] dir mit K. G[nade] wo[l gewogen?]. . . Cophgn. d. 11. octob. 1660.¹⁸

17 Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse, s. 751 note; Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*, s. 524.

18 Ædle, kære trofaste, Efter at nogle stats forandringer er ved at vise sig i dette Vort rige, så begærer vi hermed allernådigst af dig, at du lader holde god vagt i Vor by og fæstning Naskov, og ikke alene bevarer selvsamme til gode for Os og Vort kongelige hus i alle forekommende tilfælde, men også træffer sådanne forholdsregler ved det i Vore provinser og øer Møn, Falster og Lolland forhåndenværende militær, at dette kan dæmpe al indre uro, værgе mod ydre magt, og opretholde Vort hus’ interesse. Og du skal holde denne Vor befaling hemmelig, og efterleve den lydigt med sædvanlig troskab og tapperhed. Det forventer Vi Os og forbliver dig med K[ongelig] [nåde] vel sindet. (RA, Krigskollegiet, Koncepter til kgl. Ekspeditioner nr. 354.)

Brevene begynder i alle varianter med en henvisning til den forandring, der overvejes, fulgt af en høfligt formuleret ordre om at holde god vagt og forebygge indre uro såvel som ydre angreb, at varetage kongens og det kongelige hus' interesse, at fastholde fæstninger til gode for kongen og kongehuset, og at holde disse ordrer hemmelige. Der sluttet med en påmindelse om tidligere troskab og et løfte om fortsat kongelig nåde. De politiske begivenheder beskrives som »newen in diesem Unserem Reiche sich ereugnenden verenderung«, »neue verenderungen in diesem Unserem Reiche Dennemark«, »obhandenen verenderungen in diesem Unserem Reiche«, »einige verenderungen im estat dieses Unseres Königreiches«.

De syv, der fik et sådant brev, var:

- Generalmajor Adolf Fuchs, kommandant på Bornholm.
- Feltmarskal Ernst Albrecht von Eberstein, øverstkommanderende for hæren i Hertugdømmerne.
- Generalmajor Frederik Ahlefeldt, kommandant i Nakskov og chef for Livregimentet til Fods.
- Oberst Ulrik Frederik Gyldenløve om rytteriet på Sjælland.
- Oberstløjtnant Vollrad von Stockman, næstkommanderende på Kronborg.
- Generalmajor Franz Joachim von Trampe om kavaleriet i Jylland.
- Generalløjtnant Claus Ahlefeldt om fæstningen Nyborg og troppeperne på Fyn.

Det ottende papir er ikke et koncept, men et referat. Det lyder sådan:

D 11. octob.

An Gen. Maior Eggerich eine ordre schriftlich gegeb[en] daß er niemand auß der thoren od[er] bey der zolbuden weder einnoch außlaßen soll, desgleichen bey dragö eine wacht stelt, die ebenmeßig niemand passieren laßen soll, ohne Konigl. pas.

Eodem einen baß fur Obristleut. Gotfried Rauch

noch einen paß fur Obristleut. Leeftzau außgefertiget.

S.¹⁹

19 »Til generalmajor Eggerich er der skriftligt givet en ordre om, at han hverken skal lade nogen komme ind eller ud ad portene eller ved Toldboden, tillige stille en vagt ved Dragør, som tilsvarende ikke skal lade nogen passere, uden kongeligt pas. Samme dag et pas til oberstløjtnant Gottfried Rauch. Endnu et pas udfærdiget til oberstløjtnant Levetzau. S« (RA, Krigskollegiet, Koncepter til kgl. Ekspeditioner nr. 360, 11.oktober 1660.)

Modtageren, generalmajor Eggerich Johan Lübbes, var Københavns kommandant. Det er denne ordre, der udløste de synlige forholdsregler i København. De to oberstløjtnanter, der blev lukket ud af byen, var tilknyttet rytterregimenter i provinsen (Christian Urnes og Detlev Rantzaus).²⁰

Hvad der skete i provinserne, kan man se af den lange rapport, som Eberstein sendte fra Glückstadt den 19. oktober. Han havde modtaget den kongelige ordre den 17. I Hertugdømmerne rykkede soldaterne altså først ud, da alt var afgjort i hovedstaden. Fire delinger fodfolk var sendt til sikring af broen ved Sønderborg, et kompagni ryttere sendt til Flensborg, Ebersteins eget regiment samlet i Glückstadt, og Hans Ahlefeldts regiment alarmeret. Alt under forskellige rimelige påskud såsom en kommende mønstring og svenske bevægelser på den anden side af Elben.²¹

Forskellige iagttagere bringer detaljer om soldaternes aktivitet i hovedstaden. For eksempel, at skibene i havnen blev lagt ud på strømmen, og at der kom bomme for portene.²² Byen forblev lukket godt en uge, helt til dagen efter arvehyldningen den 18. oktober. Rygtet gik, at man kunne komme ind, men ikke ud uden kongelig tilladelse. Der blev smuglet breve, blandt andet til den svenske resident i Helsingør.²³ Ud over de to nævnte findes ingen spor efter kongelige pas i de mest relevante arkivserier i Danske Kancelli, Tyske Kancelli eller Krigskollegiets arkiv.²⁴

Sammenligner man listen over modtagere af ordrer med det militære hierarki i oktober 1660, springer brevet til Stockman på Kronborg i øjnene. Fæstningens kommandant, oberst Ejler Holck, var i København for at deltage i stændermødet som dansk adelsmand.²⁵ Han kunne være nået til Kronborg lige så hurtigt som den kurer, der bragte ordre til hans næstkommanderende; men han blev altså holdt udenfor.

Nogle i hæren var således ikke pålidelige. Også på Fyn, hvor man gik forbi kommandanten i Nyborg, oberst Erik Quitzow, og i stedet gav

20 Gunner Lind: *De danske officerer, 1614-1662*. Datasæt i Dansk Data Arkiv, DDA-1573), 1994.

21 RA Krigskollegiet, Indkomne breve 1660. Eberstein, Ernst Albrecht.

22 Bruun: *Dagbogsoptegnelser*, s. 110.

23 Hiøring: *Leyres Politie*, fol. 1 recto; *Samlinger til Danmarks Historie under Frederik III's Regering af udenlandske Archiver*, red. af P.W. Becker, Kbh. 1847, bd. 2, s. 205.

24 *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. 1660 indtil 18. oktober*, red. af Ole Degn, København 2005. Tyske Kancelli: Registrerede og uregistrerede koncepter til Inl. Registratur. Krigskollegiet: Koncepter til kgl. ekspeditioner. Det skal dog bemærkes, at Tyske Kancellis arkiver fra 1660 har synlige mangler.

25 Bruun: *Dagbogsoptegnelser*, s. 96.

ordre til provinsens chef, Claus Ahlefeldt, om at sikre fæstningen. Andre udeladelser kan ikke konstateres sikkert, for der er forsvundet en række koncepter fra arkivet.²⁶ Man kan dog bemærke, at der ikke er koncept til nogen ordre til en tredje dansk adelsmand og fæstningskommandant, nemlig oberst Mogens Krag i Køge, hvis folk også besatte Korsør.²⁷ Meget tyder altså på, at tre høje chefer af dansk adel blev sprunget over, mens der gik ordrer til fem udenlandsk fødte, en holstener, en slesviger og kongens egen søn.

Hullet i arkivrækken gør det mindre sikkert, at der virkelig ikke gik nogen ordre til hærens øverstkommanderende i kongeriget, feltmarskal Hans Schack.²⁸ Schack, med mecklenburgsk og slesvigsk baggrund, var naturaliseret som dansk adelsmand 1658, lensmand, og siden august 1660 medlem af rigsrådet. Han var altså på flere måder integreret i det gamle politiske system. Schack var imidlertid i København, hvor han optræder som kongens særlige fortrolige allerede 13. oktober. Det var dermed rimeligt at give hans underordnede direkte besked. Der var ikke nødvendigvis tale om, at feltmarskallen blev holdt i uvidenhed.

Udvælgelsen af modtagere demonstrerer det, som antydes af flere formuleringer i ordrerne: Dette var ikke en militær ordre, som blev forventet adlydt i kraft af hærens kommandohierarki. Det var et spørgsmål om troskab og nåde. Om den trofaste mands personlige forhold til sin herre og hans hus, ikke om det snævre tjenesteforhold. Derfor blev brevene også høfligt varieret efter modtagerens status med anvendelse af enten »euch« eller »dich« og fintfølende udvælgelse af verber. I en central formulering tog ordrerne forskud på den ændring i soldaternes ed, som skete umiddelbart efter revolutionen. I den militære ed, som så mange andre, var der passager, som specifikt sigtede på tjenesten, mens andre oprettede et mere alment troskabsforhold mellem herre og tjener. De danske krigsartikler fra 1611 og 1625 krævede således generelt ed på »vor, vor rigers oc des indbygeris skade at afvende, vort oc voris rigers oc undersaaters gafn oc beste at vide«. ²⁹ I oktober 1660 blev officersbestallingens formular prompte revideret. Nu stod der »saa at hand os, voris kongl. huus sampt och vore Riiger och lande underd.

26 Årets koncepter er nummeret på bagsiden. Ordrene fra 11. oktober har nummer 352 til 359, men nummer 336 til 351 er væk.

27 Hvis der blandt de manglende koncepter har været flere ordrer om beredskab fra 11. oktober, er mangelen gammel. Langebek har kun de samme navne. (J. Langebek.: *Udkast til Souverainitets Historien*. Udgivet af J. H. Bang. [Sorø] [1883], s. 91-94.)

28 Der findes dog intet i Schacks meget omfattende arkiv (RA privatarkiv 6262).

29 Krigsartikler 10. maj 1625, *Corpus Constitutionum Danicae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedrørende*, redigeret af V. A. Secher, bd. 4 Kbh. 1897, s. 289.

skal vere huld och troe«. ³⁰ Et skridt på vejen til den rent dynastiske ed som optrådte allerede marts 1661. ³¹

Læst som beskrivelse af en militær aktion viser papirerne en strategi: Meget demonstrative militære tiltag i København, hemmelig forberedelse mod eventuelle problemer uden for byen, ordrer til en minimal personkreds. Alt tyder på, at ordrene blev realiseret, som de blev givet, og at der ikke skete andet. Som planlagt fremkaldte aktionen i København skræk – og ingen i samtiden lagde mærke til beredskabet i provinserne og det budskab om frygt og sårbarhed, som det rummede. Bagklogt betragtet virker denne frygt mærkværdig. Den danske adels evne til at rejse væbnede styrker var imidlertid stor, som de foregående krigsår havde demonstreret; og bare to år før, i foråret 1658, havde kongen af Sverige frygtet, at en dansk revolution støttet til hæren var under opsejling, og ladet forstå, at det ville han ikke tolerere. ³² Væbnet modstand og indblanding udefra var altså ikke så urimelige at frygte.

Et planlagt kup?

»[...] von dem König stehe Ich etwas an was Ich iudiciren solle, ob Er von langer handt wie suspicirt wirdt dieses Consilium agitirt habe, oder ob er nur diese dissmahlen sich offerirende occasion arripirt«. ³³

Sådan skrev den østrigske gesandt hjem, og historikerne har delt hans tvivl. Var stændernes generøsitet over for kong Frederik virkelig deres egen spontane idé, som den officielle fremstilling lød, eller effektuerede initiativtagerne i gejstlighed og borgerskab en plan lagt af kongen, eller i samråd med kongen, allerede før stænderne mødtes? Det er veldokumenteret, at kongen og de to lavere stænders anførere fra et tidspunkt under mødet var i kontakt. Andet var jo også ganske urimeligt. Ligeledes står det klart, at kong Frederik også ved forskellige tidligere lejligheder havde forsøgt at styrke sit dynasti inden for valgkongedømmets rammer, eller på kanten af dem. Kongen må også have kendt til, at anonyme skribenter fra de lavere stænder direkte agiterede

³⁰ RA, Danske Kancelli B 150: Kopibog for bestallinger mm 1657-1660, 29. oktober 1660. Den foregående officersbestalling (med den gamle formel) er fra 19. sept.

³¹ Lind: *Hæren og magten*, s. 12-13 og note hertil.

³² Gunner Lind: Den politiske situation i Danmark efter Roskildefreden. Konge og rigsråd februar-august 1658, i *Tradition og Kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, red. Grethe Christensen, et al., København 1984.

³³ »[...] jeg er noget i tvivl om, hvad jeg skal dømme om kongen, om han for lang tid siden, som det mistænkes, har arbejdet for denne plan, eller om han kun har snappet den mulighed, som har vist sig ved denne lejlighed«. (Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 196.)

for et væbnet opgør med adelen. Men fandtes der en konkret, måske endda forberedt, plan om politisk revolution, da stænderne blev indkaldt i august, eller da de mødtes i september?

Fridericia var overbevist om, at det var tilfældet. Hans eneste substantielle argument var af militær karakter: udnævnelsen af Eggerich Johan Lübbes til Københavns kommandant den 8. september, samme dag som stændermødet åbnede.³⁴

General Eggerich, som samtiden ofte kaldte ham, var den vigtigste af de militære chefer, som kong Frederik satte i aktion den 11. oktober. København var stedet, hvor stænderne mødtes, og hvor presset blev sat synligt ind. Indtil 1660 havde Lübbes i femten år været tilknyttet hæren i Holsten, blandt andet som kommandant i Glückstadt. Men i efteråret 1660 drog han altså til hovedstaden i spidsen for sit regiment fodfolk.³⁵

Man kan undre sig over, hvad regimentet skulle der. Ellers blev der nedrustet. Garnisonen i København havde været meget stor, mens byen blev belejret. Efter fredsslutningen i maj blev den formindsket gennem afsked og forflytninger. Der blev tilmed flyttet tropper fra Danmark til Slesvig og Holsten.³⁶ Vi ved også, at indplaceringen af Lübbes blev bemærket af Danmarks Riges Råd, som fandt den kontroversiel. Rigsrådet forlangte i sin sidste betænkning om hæren, dateret 25. september 1660, at han og hans regiment i København skulle suppleres med »en danske Oberstis, som sig haver gjort wel meriterit hos E. Mayt. oc federnelandet«.³⁷

Det særlige ved Lübbes fremgår af hans curriculum vitae. Han var født år 1600 i bispedømmet Bremen som søn af en storbonde og foged i marsklandet. Latinskole blev fulgt af studier i Leiden og Köln, men han forlod snart universitetet til fordel for krigsvæsenet. Han vides at have været fransk officer, men var også aktiv i sit hjemland både som foged og som militær. Han kommanderede ærkebispens livkompagni allerede under fyrstbiskop Johann Friedrich, og med fyrstbiskop Frederik drog han til Holsten 1645, da svenskerne erobrede bispedømmet. Som konge gjorde Frederik ham 1649 til kommandant for Glückstadt, hertugdømmernes vigtigste fæstning. Under krigen 1657-58 opstillede

34 Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse: 741.

35 Hovedtræk af Lübbes' biografi findes allerede i Fridericias artikel i Dansk Biografisk Lexicon. Senere biografier: Hans Döhler: Eggerich Johann Lübbes unter den Dänenkönigen Christian IV und Friedrich III, *Steinburger Jahrbuch* (1961); R. Wiebalck: Eggerich Johan Lübbes, *Jahrbuch Männer vom Morgenstern* 20 (1922-23); B. E. Siebs: Neues vom General Lübbes, *ibid.* 21 (1923-24).

36 Lind: *Hæren og magten*, s. 107-109.

37 Betænkning 25.9.1660, RA Rigsrådets arkiv, forskelligt.

han et regiment og markerede sig med sit stædige og succesrige forsvar af den erobrede fæstning Bremervörde.³⁸

Eggerich Lübbes var kort sagt en militær parallel til kong Frederiks betroede hjælpere Theodor Lente og Christoffer Gabel. En trofast tjener fra den beskedne ungdom i Bremen og en kompetent person med en ikke adelig baggrund. Desuden en nidkær og energisk mand, der ikke var bange for kontroverser.³⁹ I Glückstadt havde kongen givet ham kontrollen med hertugdømmernes vigtigste fæstning. Det var en stilling, der altid før var blevet beklædt af et medlem af hertugdømmernes *Ritterschaft*.⁴⁰ Det må have været næsten lige så kontroversielt som kommandantskabet i København. Set i den gensidige loyalitets perspektiv var Lübbes det helt rigtige valg. Der var næppe nogen i den danske hær, der i højere grad var kong Frederiks mand.

Lübbes var altså den perfekte kommandant, da København blev lukket. Tilmed havde han sit »Sorte Regiment«,⁴¹ krigsvante folk, der kunne forventes at lystre deres chef. Men var det med det formål, at generalen kom til hovedstaden? Det kræver en gennemgang af de alternative forklaringer.

Byen havde faktisk brug for en ny kommandant efter opløsningen af de særlige kommandoforhold under belejringen, hvor der havde været mange høje generaler i byen.⁴² Militært set var det helt naturligt at vælge en erfaren og succesrig specialist i fæstningskrig. Tilmed er der tegn på, at Lübbes var blevet viklet ind i den åbne strid om ære og indflydelse mellem feltmarskallerne Eberstein og Schack, vel at mærke på Schacks side.⁴³ Så det var logisk for en velvillig konge at flytte ham fra Holsten til Danmark, og dermed fra Ebersteins til Schacks overkommando. Regimentet måtte han have med, for det var en vigtig kilde til patronage og indkomst for en høj officer. Kort sagt, indplaceringen af Lübbes kan handle om, at kongen ville hjælpe en militær klient,

38 Se note 29.

39 Niedersächsisches Staatsarchiv Stade, Erzstiftisch bremisches Archiv, Acta betr. die Beschwerde des Capitains Lübbes 1634; RA, Tyske Kancellis Indenl. Afd., Relationer fra kommandant i Glückstadt, Eggerich Johan Lübbes.

40 Lind: *De danske officerer*.

41 Øgenavnet skyldes vist de sorte faner med mest latinske deviser, som regimentet førte, også længe efter. (K. C. Rockstroh: *Fortællinger af 2. Bataillons Historie 1657-1907, udgivet af 2. Bataillon i Anledning af dens 250-aarige Bestaaen*, København 1907, 14-15; Otto Vaupell: *Den danske Hærs Historie til Nutiden og Den norske Hærs Historie indtil 1814*, 2 bind, København 1872, bd. 2, 613.) Måske en henvisning til generalens lærde fortid.

42 Lind: *Hæren og magten*, s. 361-363.

43 E. J. Lübbes til Hans Schack 15. juli 1660: søger Schacks støtte ved eventuelle kommende problemer. Overbringeren, Lübbes' sekretær, skal forhandle mundtligt med Schack. (RA, Hans Schacks privatarkiv, indkomne.)

snarere end at han havde særlige planer med ham. Når rigsrådet krævede Lübbes suppleret af en dansk adelig oberst og hans regiment, kan det også handle om indkomster og patron-klient forhold, foruden om national ære.

Udnævnelsen af Lübbes er altså ikke *nødvendigvis* et argument for, at der var tale om et længe planlagt kup. Isoleret set; for der kunne jo være andre træk ved de mange flytninger, reduktioner og nedlæggelser af enheder og afskedigelser af officerer, som prægede året 1660, der pegede i retning af politiske motiver.

Reduktionsprocessen i Danmark lå i hænderne på Hans Schack og generalkrigskommissær Otto Pogwisch. Pogwisch var en dansk adelsmand med hovedsagelig civil karriere. Senest var han lensmand på Frederiksborg. Kongelige ordrer specificerede alle større beslutninger, som bevarelse og nedlæggelse af regimente. Det forekom, men var undtagelsen, at kongelige ordrer specificerede, hvad der skulle ske med enheder og personer på lavere niveau. Meget lå altså i hænderne på de høje militære. De var sikkert også med til at formgive de kongelige planer, som de selv skulle arbejde efter. Men kongen selv var formand for krigsrådet, lige som under krigen, og havde alle muligheder for at få sin vilje på små og store punkter.⁴⁴

Mens stænderne mødtes, fordeltes hæren i Danmark efter en samlet plan, underskrevet 3. august.⁴⁵ Den gik ud på at hjemsende det udskrevne fodfolk, men bevare regimenternes stab, samt at skære det hvervede mandskab ned til otte regimente rytteri og seks regimente fodfolk. Det er muligt at lave lister over, hvilke hvervede regimente der som følge af denne og tidligere nedskæringsrunder blev opløst i sommermånederne og det tidlige efterår. Et af dem var Ulrik Frederik Gyldenløves fodregiment. Et andet tilhørte holsteneren Bertram Rantzau. De øvrige fem havde udenlandske oberster (Joachim von Debern, Joachim Körber, Willum van Lobbrecht, Johann Bessel, Joachim Braun). Ikke ét regiment med en dansk adelig chef blev nedlagt. Til sammenligning valgte man efter planen at bevare to regimente under en naturaliseret adelsmand (Schack), to under ikke adelige udlændinge med en lang, tro tjeneste bag sig (Fuchs og Lübbes), tre under chefer af her-tugdømmernes adel, et under kongens søn uden for ægteskab, og ti under danske adelsmænd.⁴⁶ Det var således den lokale adel, der trak det lange strå. Det eneste nye i forhold til standard under adelsvælden

44 Lind: *Hæren og magten*, s. 365-367.

45 Ordre til Hans Schack og Otto Pogwisch 3. august 1660, *Kancelliets Brevbøger*.

46 Lind: *De danske officerer*.

var suspensionen af det traditionelle skel mellem kongens lande. Høje officerer fra Slesvig og Holsten var blevet et vigtigt element i kongeriget. Det havde de ikke været før 1658.

I København kan man følge ændringerne måned for måned. I juni var garnisonen Hans Ahlefeldts regiment ryttere, Holcks dragoner, Sjællandske Landfolk, samt de hvervede fodregimenter Schack, Lobbrecht og Fr. Ahlefeldt (Livgarden). Den 13. september var rytterne sendt til Holsten, Holck til Kronborg, Ahlefeldt til Nakskov og Schacks folk til Jylland. Landfolket var demobiliseret og Lobbrechts regiment opløst. Nu var garnisonen seks kompagnier af Livgarden og to hvervede regimenter til fods, nemlig Laurids Pogwisch' og Ulrik Fr. Gyldenløves. I oktober var disse to regimenter nedlagt, men de seks kompagnier af Livgarden var der stadig. Desuden var der nu Lübbes' regiment samt seks fri kompagnier, rester af de mange nedlagte regimenter.⁴⁷

En samlet vurdering af alle disse ordrer og beslutninger kan dårligt give andet resultat, end at nedrustningsprocessen især gik ud over de fremmede chefer og skånedes de indenlandske adelsmænd. De fremmede, der blev tilbage, var de, der havde den stærkeste tilknytning til riget, ganske som ved tidligere fredsslutninger.

Som helhed gjorde de militære afskedigelser og rokeringer i månederne siden freden i maj 1660 altså ikke et kongeligt kup lettere. Kun en enkelt detalje peger i den retning, Eggerich Lübbes og hans regiment. Men den kan sagtens have andre forklaringer, og resten af den samlede plan for afskedigelser og rokeringer ville have set meget anderledes ud, hvis den var lagt til rette med et politisk opgør med den danske adel i tankerne. Adelen stod svagere i hærens officerskorps, end den havde gjort før krigene, men det skyldtes udviklingen i krigstid, ikke beslutningerne i månederne før stændermødet. Som sammenligning kan man pege på, hvad der skete i 1661, hvor næsten alle hvervede regimenter med danske adelige chefer blev nedlagt.⁴⁸ Således så en egentlig aktion til sikring af kongemagten på adelens bekostning ud.

Gesandten, Baron von Goës', spørgsmål lader sig i sidste instans næppe besvare, fordi det bliver et spørgsmål om definitionen af en plan. Kong Frederik ønskede ganske givet at udvide sin magt, formodentlig lige fra han først satte kronen på hovedet. Vi kan se ham springe til, når muligheder byder sig, for eksempel i forbindelse med traktaten med Gottorp og Bornholms tilbagevenden, begge i 1658. I denne forstand

47 RA Militære Regnskaber IV 16c (Hans Hansens regnskab), 16d (Mogens Friis' regnskab) 18 (Steen Brahe og Holger Vinds regnskab), 41 (Søren Larsens regnskab).

48 Lind: *De danske officerer*.

har han haft planer, som har formet hans beslutninger i samspil med andre prioriteter. Men det er svært at se hans militære beslutninger i månederne lige før stændermødet som elementer i en plan om at bruge hæren politisk, hvis man med 'plan' mener noget i retning af en militær plan, altså med fastlagte mål, midler og tidsramme.

Militær og kup i 1600-tallet

Knud J.V. Jespersen har karakteriseret dagene i oktober 1660 som en situation, der »mindede mest af alt om et militærkup«. ⁴⁹ Det fortjener en kort diskussion. For at have et militærkup må man have et militær. Det vil sige en væbnet magt, som er en veldefineret organisation i statsligt regi, og som adskiller sig fra andre væbnede borgere i samfundet. Den betingelse var til stede i 1660. De første permanente regimenter var oprettet i 1615. Siden slutningen af 1630'erne var statens hær en stor organisation, klart overlegen i forhold til alt, hvad undersåtter kunne tænkes at stille på benene. ⁵⁰ Betegnelsen 'militærkup', som man normalt bruger den, stiller også en anden betingelse, nemlig at repræsentanterne for den militære institution handler på egen hånd, eller i det mindste som de ledende i en politisk koalition. Den betingelse var ikke opfyldt i 1660. Det var kongens kup med militærets hjælp, og kongen var en alt for mangesidig aktør til at kunne kaldes en militærperson. Det mindede altså om et militærkup, men var det ikke i moderne forstand på et helt centralt punkt.

Situationer af denne art var ikke helt sjældne i et par generationer op til 1660. Vigtige eksempler er Karl 9.s magtovertagelse i Sverige i 1597, prins Maurits' aktion 1619 mod Oldenbarnevelt og Hollands Stænder, Cromwells opløsning af *Rump Parliament* april 1653 og Barebones Parliament december samme år, general Moncks retablering af parlament og kongemagt i 1660. Statens hær var også part i andre politiske opgør, der ikke førte til ændringer, som Fronden i Frankrig 1649-53. Selv om der blev brugt militær magt, kan man næppe kalde nogle af disse forløb for en egentlig militær magtovertagelse. Man kommer tæt på i de engelske tilfælde. Her var hæren et revolutionært partis hær, der havde interne politiske beslutningsprocesser og kunne have en samlet, selvstændig politik; og aktionen i 1653 førte til en periode med

⁴⁹ Knud J.V. Jespersen: *Tiden 1648-1730*, Danmarks Historie udg. af Søren Mørch bd. 3, København 1989, s. 163.

⁵⁰ Lind: *Hæren og magten*, s. 116.

militær forvaltning af staten, *the rule of the Major Generals*.⁵¹ Men selv her var Cromwell politiker, før han blev hærfører, og general Monck agerede til fordel for aktører med traditionel politisk legitimitet. Disse forløb var, som forløbet i Danmark, opgør mellem politiske aktører i sammensatte politiske systemer, hvor det nye statslige militær viste sig anvendeligt for den ene part, eller hvor hæren blev splittet i et kapløb mellem de to parter. Det danske eksempel er altså i sine grundtræk typisk for tidsalderen.

I en lang periode fra sidste del af 1600-tallet til sidst i 1700-tallet blev det til gengæld sjældent at se spektakulær indblanding af militæret i interne politiske processer. De væsentligste undtagelser var den britiske hærs optræden som en sekundær aktør ved *The Glorious Revolution* i 1688 og den svenske hærs indblanding i 1700-tallets revolutioner, mest markant da Gustav III tog enevoldsmagten i 1772.⁵² Regimenter af den danske hær var som bekendt også en komponent i kuppet mod Struensee samme år. Men der er en markant forskel på perioden efter midten af 1600-tallet og det foregående trekvarte århundrede.

Den politiske neutralisering af militæret var knyttet til et ændret forhold mellem hær, stat og samfundsklasser. I takt med, at hærene blev stabile institutioner i samfundet, blev de bedre kontrolleret som bureaukratiske organisationer. Elementer af entreprenørmæssig selvstændighed, krigeriske undersåtters selvorganisering og aristokratisk frihed trådte i baggrunden. Officererne blev gradvist mere militære embedsmænd, snarere end internationale eventyrere eller lokale adelsmænd. Hærene blev vigtige instrumenter for integration af statsmagten og samfundets eliter. De tusindtallige officerskorps rummede i de fleste stater langt hovedparten af de statslige embeder. Tjeneste her gjorde store dele af de traditionelle eliter til statens lønnede tjenere og gjorde det muligt at integrere nye mænd i eliten gennem den traditionelle prestige, der knyttede sig til våbnene. De europæiske hære udviklede sig i den retning, de har haft siden, med en stærk loyalitet over for staten som sådan og en betydelig modvilje mod splittelse inden for staten som politiske kendemærker.⁵³

51 Ian Gentles: *The New Model Army in England, Ireland and Scotland, 1645-1653*, Oxford 1992; Ian Gentles: *The iconography of revolution: England 1642-1649*, i *Soldiers, Writers and Statesmen of the English Revolution*, red. Ian Gentles, John Morrill og Blair Worden, Cambridge 1998; Christopher Durston: *Cromwell's Major-Generals: Godly Government during the English Revolution*, Manchester 2001.

52 John Childs: *The Army, James II, and the Glorious Revolution*, Manchester 1980; Gunnar Artéus: *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*, Stockholm 1982.

53 En oversigt over den europæiske udvikling i Bernhard R. Kroener: *The Modern State and Military Society in the Eighteenth Century*, i *War and Competition between States*, red. af Philippe Contamine, Oxford 2000.

I perioden før var tilstanden langt mere labil, fordi organisationerne var unge og relativt svingede meget mere i størrelse. Regimentet blev hyret som hele entrepriser på det internationale marked, eller de blev organiseret af adelsmænd med deres egen kapital, slægt og klienter som ryggrad. Det militære hierarki var fuldt af folk med mange forskellige værdier og interesser, fra lokale adelsmænd på kortvarigt gæstespil til internationale professionelle. Spillerummet var større for personlige bånd af patron-klientkarakter. Den lavere institutionelle stabilitet gjorde det også mere sandsynligt, at der opstod den type politiske konflikter, der var egnede til at mobilisere de militære politisk: Konflikter om skatter til militære formål eller om adgang til at tjene eller kommandere i hæren. Mønstret omfattede også Danmark.

I den danske stat var de første skridt til en permanent hær imidlertid taget allerede to generationer før 1660. Gennem flere tiår var der opbygget to separate organisationer, en i Danmark og Norge og en i Slesvig og Holsten, som var vel integrerede i de eksisterende politiske og sociale strukturer. Det var et resultat af adelens politiske styrke både i Danmark og hertugdømmerne samt af adelstandens evne og vilje til at levere et stigende antal brugelige officerer og militære entreprenører. Militareringen af staten remilitariserede den gamle værnestand i nye former og gjorde den i stand til at kontrollere det militære apparat på en måde, der svarede til den politiske forfatning. Man var altså godt på vej til at stabilisere forholdet mellem hær og stat – vel at mærke den stat, som fandtes før 1660.⁵⁴

Den hær, som kongen satte i bevægelse i oktober 1660, var imidlertid på mange måder ny. Nederlaget 1657-58 havde ødelagt det meste af den gamle militære organisation. En ny hær blev bygget op i København og på den befriede jyske halvø. Den havde mange danske adelige oberster. De var stadig godt placeret for at opbygge enheder i det plyndrede land i kraft af deres netværk og lokale troværdighed. Men den havde næsten kun udenlandske og slesvig-holstenske generaler og meget færre adelige officerer på lavere trin. Ser man på de enkelte personers levnedsløb, er der et skift til de mere erfarne officerer uanset stand. Regimentet og chefer fra hertugdømmerne optrådte for første gang siden Grevens Fejde i stort tal i Danmark. De to krige belastninger gav dermed kongen det, som han ikke havde haft før: En hær, der ikke var tæt integreret i den gamle sociale og politiske orden, men ville lystre ordrer som de, der blev givet den 11. oktober. Tingene havde dog, som forløbet viste, ikke flyttet sig mere, end at nogle høje officerer

54 Dette og det følgende: Lind: *Hæren og magten*, s. 398-399.

blev holdt uden for, og at man ikke følte sig sikker på at kunne kontrollere rigets territorium.

Slutning: en historie og dens historikere

Den militære komponent i statsomvæltningen er en simpel og banal historie. Soldaterne i gaderne, på havnen og i portene var synlige for alle og enhver. Det var faktisk hensigten, hvis truslen skulle virke. Effekten var tilsvarende synlig, hurtig og konkret. Det er også en banal historie i den forstand, at beslægtede forløb mødes i andre europæiske stater i den samme tidsalder. Kupagtig politisk brug af de nye, statslige hære var en mulighed, som nogle aktører realiserede, og andre prøvede at realisere.

Går man et trin dybere, er historien mindre banal. Kupmagerne frygtede adelens indflydelse i hæren, dens militære potentiale uden for hæren, og muligheden for udenlandsk, det vil sige svensk, indgriben. Det danske kups mulighedsbetingelser var nye, opstået som følge af hærens delvise undergang 1657-58 og retablering på nye vilkår 1658-59. De europæiske hæres optræden i politiske opgør var en del af en omfattende social og politisk omstillingsproces. I denne tidlige fase indgik de ikke så sjældent på mange forskellige måder i de politiske processer i staterne, i modsætning til senere, hvor de stabile militære institutioner og deres personel blev tæt og flersidet integreret i de bestående ordener på en måde, der trak i retning af politisk neutralitet. Set som konjunktur, både langsigtet og kortsigtet, fandt kuppet i 1660 sted i et vindue, der ikke var så stort.

Set fra de revolutionæres synspunkt endte det hurtigt og godt. Modstanderne gav op, fredeligt og diskret. Deraf opstod næsten straks trangen til bortforklaring. Allerede 1661 prøver Anders Mathisøn Hiøring at hvidvaske de militære tiltag og deres betydning. Vi får blandt andet at vide, »at Porten for byen bleff i luct, skeede ey til den ende at nogen skulle tvingis imod sin Villie men paa det der skulle icke giffuis Aarsag oc Rum til nogen Parthi oc misforstandt«. ⁵⁵ Herfra var der kun et kort skridt til enevældens officielle standpunkt, proklameret samme år, at arverige og suveræn regering var overdraget af stænderne »w-twungen och vden nogen Hans Kongel. May^{tz} tilskyndelsze, anmoedning eller begiering, aff egen frie Villie och goede betenchende«. ⁵⁶ Næsten de

⁵⁵ Hiøring: *Leyres Politie*, fol. n recto.

⁵⁶ Enevoldsarveregeringsakten 1661. (*Kongeloven og dens Forhistorie. Aktstykker udgivne af de under Kirke- og Undervisningsministeriet samlede Arkiver*, udg. af A. D. Jørgensen, København 1886, s. 2.)

samme ord blev gentaget i Kongeloven.⁵⁷ Stændernes frivillige tilbud forblev en central del af enevældens legitimation og overtaget af tidsalderens historikere.

Samtidig var realiteterne aldrig helt ukendte og aldrig helt censurede. Robert Molesworth fortalte levende om, hvordan major Steen Andersen overbragte nyheden om portenes lukning ved en adelig begravelse, og hvordan »the dread of losing their lives took away all thoughts of their Liberty. They immediately dispatched Messengers both to the Court, and the Commons, to give notice of their disposition to comply with what was formerly proposed [...]«. ⁵⁸ Den fortælling, hvis substans jo er god nok, blev ofte gentaget i senere fremstillinger, også hos en systemloyal historiker som Holberg. Han omtaler portenes lukning og udmaler adelens frygt for vold og denne frygts politiske effekt, men holder samtidig kongen uden for ansvar for noget suspekt. Dels ved at forklare, at portene blev lukket alene for at hindre adelsmændene i at tvinge stændermødet til at slutte ved at rejse bort; dels ved kun at tale om det bevæbnede borgerskab, ikke om kongens soldater. Begge dele kunne han finde et forbillede for hos Hiøring.⁵⁹

I løbet af 1700-tallet skiftede det politiske klima som bekendt markant. I 1792 kunne en subversiv person som N.D. Riegels bringe en ganske dækkende fremstilling i trykken uden de store armbevægelser, ganske enkelt ved at gengive en dagbog fra stændermødet og henvise til de militære ordrer. Dem må nogen allerede dengang have skrevet af i arkivet og bragt i cirkulation.⁶⁰ 'Nogen' var muligvis gehejmarkivar Langebek, som temmelig udførligt refererer ordrene i sit (længe utrykte) manuskript til en »suverænitetshistorie«. ⁶¹

Med Riegels var den kongelige hærs rolle altså bragt frem i lyset. De liberale og demokratiske historikere i 1800-tallet så kongemagten som en farlig fjende, der arbejdede i det skjulte med illegitime metoder. Fr. Hammerich talte om kongens længe lagte planer om statskup.⁶² A. D. Jørgensen karakteriserede Enevoldsarveregeringsakten fra januar 1661

⁵⁷ Ibid., s. 39.

⁵⁸ Robert Molesworth: *An Account of Denmark as it was in the Year 1692*, London 1694, s. 63-64. Steen Andersen, som først 1679 blev anerkendt som adelsmand med sin fars navn Bille, var (hvad Molesworth ved) assistent for byens kommandant med titel af stadsmajor.

⁵⁹ Ludvig Holberg: *Dannemarks Riges Historie*, ny udgave ved I. Levin, København 1856, bd. 3 s. 314-315.

⁶⁰ Riegels: *Forsøg til femte Christians Historie*, s. 41-44.

⁶¹ Langebek: *Udkast til Souverainitets Historien*, s. 91-94.

⁶² Fr. Hammerich: *Danmark under Adelsvælden (1523-1660)*, 4 bind, Kbh. 1854-1859, bd. 4 s. 342.

som »efter moderne politisk Sprogbrug et Plebiscit som Stadfæstelse paa et fuldbyrdet Statscoup«. ⁶³ Fridericia argumenterede i detaljer for, at den politiske omvæltning på stændermødet var udtryk for en kongeligt styret sammensværgelse, forberedt før mødet begyndte og udtryk for en gammel ambition. Hans skarpe stemmeføring var nok mærket af den strid om kongemagtens aktuelle politiske indflydelse, der rasede i de sidste tiår af 1800-tallet, hvor hans arbejder blev til. Ganske som Christian 9. stod bag Estrup, stod Frederik 3. bag borgmester Nansen og biskop Svane.

For den tidsalders historikere var det en selvfølge, at kongen kunne kommandere med sine soldater, også i en kupsituation. De var vant til et strengt disciplineret militær, som ville adlyde enhver ordre ovenfra, og som gennem enevældens århundreder var blevet snævert knyttet til kongemagten. Hvis disse historikere fandt noget værd at bemærke ved militæret, så var det de høje officerers tyskhed. Her blev kongelige undersåtter fra hertugdømmerne naturligvis slået i hartkorn med alle andre tyskere, dels fordi tidens nationalitetskriterier var kulturelle, ikke statslige, dels fordi den højest mulige grad af tyskhed yderligere kunne sværte den misliebige kongemagt.

I det følgende århundrede, hvor kongedømmet ikke længere er en politisk magtfaktor, har man set mere afslappet på Frederik 3. som politisk aktør. Interessen har forskudt sig i retning af de langsigtede idémæssige, sociale og kulturelle forudsætninger for enevælden og de mange følger af det nye politiske system. I det perspektiv er det mindre vigtigt, hvor klare og faste planer kongen måtte have i august 1660. Tysk og dansk, adel og uadel, endda arten af den militære kommandomagt, bliver størrelser, der skal udforskes i deres historiske kontekst, og ikke kan antages a priori. Men det betyder ikke, at der ikke var realitet i den banale trussel om bevæbnet vold, som satte vilkårene for den politiske proces i de afgørende dage.

63 *Kongeloven og dens Forhistorie*, s. I.

SUMMARY

The Military Component in the Danish Revolution 1660

The Danish revolution of 1660 instituted absolute monarchy as form of government. Ever since the events took place, it is common knowledge that the turn hinged on two factors, one being the long, complicated political process at the assembly of the Estates in Copenhagen. The other was a brief episode of military coercion. Core elements were the closing of the gates of Copenhagen for outgoing passage and the secret instruction of high alert to chiefs of provincial garrisons. These measures broke the otherwise adamant will to resistance of the council of the realm and the noble estate.

The familiarity of these facts notwithstanding, the present article is the first direct examination of the military side of the revolution. Style and content of written orders as well as the pattern of their distribution indicate that the said procedure was not a trivial application of the power of command. A network of high officers was set in motion with appeals to personal loyalty rather than ordinary sense of duty. Other officers of rank were kept in the dark about the precautions taken by the King.

The emergence of the network was due to dramatic changes in the army during the preceding three years of war. However, the disarmament following the peace had not particularly enhanced royal control of the army in an eventual clash with the interests of the nobility. The most recent military changes do not in general suggest that the coup was meticulously planned before the estates assembled, even if a well-known detail – the choice of a new city commander for Copenhagen – has routinely aroused the suspicion of historians.

The royal coup was one of several well-known European cases where recently formed state armies were used for domestic political purposes during the first half or so of the seventeenth century. Later, consolidation of the military institutions made them much less likely to become involved in political change. Nevertheless, the events depicted here run counter to what one might have expected in Denmark just a few years before. The permanent army was already quite old and seemingly well integrated into the political and social structure of the composite state. However, the great crisis of the wars 1657-1660 which shaped the political tensions underlying the revolution also destroyed the old military structure. Upon its reconstruction, generals recruited abroad and in the Duchies dominated the top echelon of the army. Even on the levels of colonel and below, the representation of Danish nobility was significantly diluted.

Thus, viewed both within shorter and longer terms, the coup of 1660 took place at a remarkably favourable conjuncture.